

Leva i skogsbygd

När blev människan bofast i Södra Norrland?

av Gert Magnusson & Ulf Segerström

Mytbildningen kring ”de vidsträckta öde skogarna”

En resa genom södra Norrlands skogsland karakteriseras av långa avstånd mellan hus och byar på ensliga vägsträckor genom djupa skogar. Upplevelsen både förundrar och fångar besökare. Det är det djupa skogslandskapet som omger Ängersjö i västra Hälsingland och ger trakten en ålderdomlig prägel. Bilden förstärks och förmedlas till oss även av turistindustrin, som utnyttjar den sparsamma bebyggelsen som ett säljargument och en exotism. I synnerhet syd- och mellaneuropeiska turister betraktar gärna dessa glest befolkade regioner som något av Europas sista vildmarker, där de stora rovdjuren – björn, lo och varg – stryker omkring. Intrycket förstärks dessutom av att regionen under de senaste decennierna har drabbats av en påtaglig avfolkning som främst drivits fram genom mekaniseringen av skogsbruket, men som också är ett resultat av regionala industriella och ekonomiska förändringar.

Till detta kan fogas en allmän föreställning om att södra Norrlands skogsland, liksom norra Norrland, under förhistorisk tid och långt in i tidigmodern tid, varit mer eller mindre obebott. Så har till exempel västra Hälsingland och Härjedalen sedan medeltiden beskrivits som ödeland. I ett gränsdokument från 1270-talet återges en sägen om Herjulf Hornbrytaren, Härjedalens första innebyggare, och hans älskade Helga. De ska ha slagit sig ner i ett obebott land och där brutit bygd vid en plats, kallad Sliarosvellir (JHD nr 2). Samma bild förmedlar Snorre Sturlasson i sina norska kungasagor. I sagan om Olof den helige och hans färd från Uppsala till Tröndelagen skriver han till exempel: *Kung Olof flyttade sin här genom skogsbygderna. Ibland genom ödemarker och ibland*

över stora sjöar. De drog eller bar båtarna med sig mellan vattendragen. Mycket folk slöt sig till konungen, skogsbyggare och även några stigmän (Sturlasson, Nyttolkning 1992, s. 295). I reseberättelser från tidigmodern tid (Linné 1732, Hülphers 1777, Schmidt 1801) förmedlas bilder av färder genom vidsträckta öde skogar utan bebyggelse och med endast ett fåtal människor. En liknande beskrivning har också spridits via litteraturen, t.ex. genom berättelsen om Nils Holgersons resa (Lagerlöf 1906). Regionen sägs i huvudsak ha härbärgerat kringvandrande jägare och fiskare och har inom arkeologin benämnts som fångstland (Sundström 1989, Baudou 1991, Welinder 2008). Kan dessa vara de skogsbyggare och stigmän som de isländska sagorna talar om?

Fornlämningsbilderna i södra Norrland är splitrad. Inlandet har endast sporadiska lämningar i form av fossil åkermark, gravfält och högar liknande dem som återfinns vid kusten i Hälsingland och Medelpad och i kambro-silur området vid Storsjön i Jämtland (se Baudou 1992, 2002 och Welinder 2008). Avsaknaden av järnålderns högar och bebyggelse lämningar och bristen på större områden av odlad mark, har tolkats som en dikotomi, där den agrara kulturen i kustområdena ställts mot en fångstkultur i inlandet, dominerat av bergkullandskapet med stora tallbevuxta sandmoar (Selling 1979, Ambrosiani 1984, Hyenstrand 1987, Zackrisson 1987, 1997). Dessa skogsområden har utgjort gränser mellan bebyggelseområden, men också mellan rikerna. Redan under medeltiden, bestämdes gränsen mellan Norge och Sverige (JHD nr 2, Ahnlund 1948, s. 54 ff, Holm 2003, Mogren 2000, s. 139, Welinder 2008, s. 199). Behovet att upprätta en gräns kan ha uppkommit då bruket av skogen eller ödemarken blivit föremål

för konflikter. På ömse sidor om gränsen har människor sedan sökt en lösning på tinget, som i Sveg på 1270-talet, och där tagit ställning till om man tillhörde den norske eller den svenske kungen. Frågan är hur intensivt befolkat och utnyttjat området då har varit. I medeltida brev från 1400-talet omtalas omfattande skördar på floar och myrmarker i den gamla gränsskogen mellan Överhogdal och Haverö (Ahnlund 1948, s. 430). De bevarade medeltida dokumenten ger en splittrad bild, som är svår att tolka. Hur har området nyttjats? Kan det ha funnits fast bebyggelse eller människor som sett sig som bofasta inom ett visst område?

Dagens samhällsbyggnader i södra Norrlands inland anses vara ett resultat av 1800-talets skogsindustriella utveckling (Sporrong et al. 1995). Den sparsamma bebyggelsen har främst etablerats längs älvarna och i lidlägena för de stora härjedalsbyarna. Men när befolkades egentligen regionen och hur kan det ha gått till? Vad innebär att ett område varit befolkat? Förmodligen har människor i alla tider rört sig i området, men frågan är

när man uppfattade att de som fanns där var bofasta och kunde kräva laglig rättighet till områdets naturresurser, istället för att landet var öde och öppet för bebyggelse? Syftet för denna uppsats är att belysa bakgrunden till den fasta bebyggelsens ursprung i södra Norrlands inland och utifrån arkeologiska och vegetationshistoriska undersökningar diskutera när och hur bebyggelsen kan ha etablerats. En viktig fråga är om uppkomsten av fast bebyggelse var ett resultat av en kolonisation utifrån de större järnåldersbebyggelserna eller om det var en intern lokal utveckling där kringströvande människor efterhand övergick till en fast bosättning med jordbruk.

Frågor om skogsbygden

Hur länge har skogssamhällen funnits i det inre av södra Norrland och hur har de lyckats fortleva? Hur såg skogsbygdens samhälls-, närings- och bebyggelsestrukturer ut före skogsbruksepoken? Hur nyttjades skogens resurser, t ex slätter, skogs-

FIGUR 1. Ängersjö by på 1940-talet. Byn var då helt präglad av det moderna skogsbruket och dess lokala anpassning till bygden. Här bodde och levde människorna som deltidjordbrukare och som huggare och körare i skogen. Ängersjö är en liten by i västra Hälsingland i den gamla gränsskogen mellan Sverige och Norge. I det skriftliga källmaterialet framträder byn först på 1500-talet, men det finns en lång äldre historia, där landskapet är det stora arkivet. Vykort.

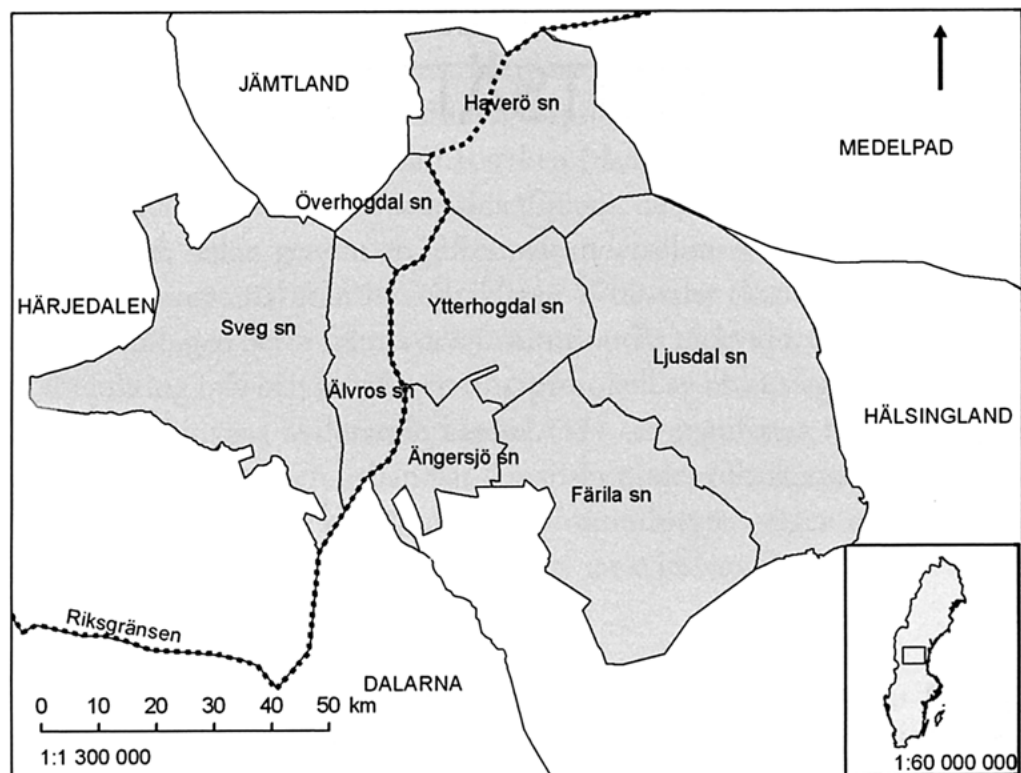
bete, järnproduktion samt kolning och hur ledde detta till olika former av rättsanspråk på nyttjandet (Jfr Ågren 1992)? Det krävdes säkerligen en stor anpassningsförmåga för att överleva som jägare – småbrukare – mångsysslare, en flexibilitet som sannolikt har behövts även i samband med skogsbrukets intåg, och inte minst idag med den omvälvande samhällsutveckling som skett under de senaste årtiondena. I vilken utsträckning har skogsregionen format dess befolkning?

Dessa frågor och frågeställningar har varit av central betydelse för forskningsprojektet *Flexibilitet som tradition*, som har haft den lilla hälsingebyn Ängersjö som forskningsobjekt. En del av frågorna ska i det följande diskuteras i ett långt historisk perspektiv främst utifrån vegetationshistoriska och arkeologiska studier. Föreställningen om skogsregionen som en sent utvecklad och eftersatt del av landet skall prövas. En huvudtes för projektet och oss har varit, att regionen präglats av en flexibilitet som också varit en tradition, dvs. förmågan att hela tiden anpassa sig till nya situatio-

ner, att utnyttja ett brett spektrum av resurser, att fånga det nya och att ta tillfället i akt när det ges, också är något som präglat skogsbygdens människor. Det kanske alltid har varit och fortfarande är de människor som anammat denna livsstil som bor kvar här idag och som hindrar bygden från att helt avfolkas.

Mot bilden av det öde och underutvecklade landet står en region som idag består av många moderna samhällen om än glest spridda med ett utvecklat näringsliv, internationella industrier, entreprenörskap, turism, IT-teknik och Internet samt en växande vård- och omsorgssektor, precis som i landet i övrigt. På kort tid har människorna i regionen varit med om ett skifte från ett liv som småbrukare och mångsysslare, karaktäriserat av en ”lapptäckesekonomi”, till ett liv som i stor utsträckning präglades av skogsindustrin och senare av välfärdssamhällets utbyggnad av skola, vård, omsorg, samt småindustrier och turism. I synnerhet den skogsindustriella epoken ca 1850–1950 hade stor betydelse för tillväxten och utvecklingen av

FIGUR 2. Ängersjös läge och förhållande till angränsande socknar och landskap. Här med den gamla riksgränsen före 1645 inlagd. (Stenquist Millde 2007.)

regionen (Persson 2005, Isacson & Persson 1998, Ekman 2006).

Klimat, geologi och naturresurser

Södra Norrlands inland är ett klimatologiskt ut-satt landskap med ofta stränga och långa vintrar (Ångström 1974). Den korta vegetationsperioden sträcker sig från slutet av maj till slutet av augusti. Snön ligger från december till maj och det före-kommer rikligt med frostnätter så sent som i juni och på hösten redan i augusti. Jordmånen är hu-vudsakligen morän och sedan årtusenden tillbaka har landskapet dominerats av tallskog. Det har inte funnits förutsättningar för något mer omfat-tande jordbruk, i någon mån har korn och råg odlats och, i sen tid potatis. De stora skogsarea-lerna har främst nyttjats för betesdrift för hästar, nötkreatur, får och getter. Betet organiserades med fåboddrift, något som är belagt arkeologiskt sedan 1100-talet e. Kr. (Magnusson 1989, s. 173) och i pollenanalyser framträder skogsbetet redan

under yngre romersk järnålder (Engelmark 1978, s. 46). Det har däremot funnits goda möjligheter till betydande binärningar i form av jakt, fiske, skogs-bruk och järnframställning, men frågan är om dessa näringar utgjort tillräckliga förutsättningar för att ge upphov till en bofast befolkning med ett begränsat jordbruk.

Kolonisation och bebyggelse – en lång process

Evert Baudou delar in Norrland under yngre bronsålder i övre Norrland, som hade ett bety-dande inflytande från Ananinokulturen i öster, samt i mellersta och södra Norrland, där influen-serna från bronsålderssamhällena i Mälardalen var starka. Mälardalen påverkade kulturutvecklingen i mellersta och södra Norrland under hela fornti-den och medeltiden (Baudou 1995, s. 113 ff.). Häl-singland var ett av de centrala landskapen inom det medeltida svenska riket, under det att Här-jedalen från senare delen av 1200-talet tillhörde

FIGUR 3. Utsikt från utmarksbebyggelsen Halla etablerad på 1820-talet, ger en god bild av be-byggelsens läge i det stora skogslandskapet. Bebyggelserna är små nedslag och gläntor i den stora skogen. Foto Gert Magnusson.

det norska riket och ärkebiskopsstiftet i Nidaros, samtidigt som Jämtland tillhörde Uppsala ärkestift fram till 1537.

Föreställningen om det öde landet med en sen kolonisation har förändrats genom ett stort antal vegetationshistoriska studier under de senaste decennierna. Men det är ändå komplicerat att utifrån det arkeologiska och vegetationshistoriska materialet, tolka när kolonisationen skulle ha skett. Bilderna är inte entydiga utan skiljer sig mellan olika delar av södra Norrlands inland. Flera bygder, till exempel Särna, Sveg, Lillhärdal och Hogdal, var utvecklade redan under äldre medeltid, medan andra platser kan ha förhistoriskt ursprung (se Holm 2003, Magnusson 1986). Stora byar utan systematisk reglering förekommer i hela Härjedalen. Agrart präglade centralbygder finns såväl i östra Hälsingland som i Jämtland. Det angränsande Trøndelagen i Norge var definitivt en av det vikingatida och medeltida Norges viktigaste centralbygder. Trondheim med sin domkyrka och den helige Olavs grav var Nordens viktigaste vallfartsort för medeltidens pilgrimer. Trøndelagens betydelse sträckte sig vida omkring. Trondheims strålgans spred ett svagt historiskt ljus över dessa glesbygder och är kanske den främsta orsaken till att de nämns i äldre skriftliga källor. I Norrlands inland finns också en samisk kultur vars roll och ålder är omtvistad, men som kan vara förhistorisk (Baudou 1992, s. 146, Zackrisson 1997, Welinder 2008).

Fornlämningar som källmaterial

Fornlämningarna i Hälsingland, Härjedalen, Jämtland och norra Dalarna är till stora delar ett resultat av fornminnesinventeringar under 1970- och 1990-talen för den ekonomiska kartan. Arkeologer genomsökte då landskapet och gjorde omfattande intervjuer med befolkningen. Varje inventerare skulle genomkorsa två till fyra kvadratkilometer per dag, vilket innebar att stora skogsområden aldrig inventerades systematiskt. Inventerarens arbete var snarast att tolka landskapet och besöka lämpliga områden. Hans eller hennes kunskap och fysiska styrka var avgörande för hur representativ fornlämningsbilden blev.

Inventeringarna koncentrerades till kategorier av fornlämningar som Riksantikvarieämbetets

fornminnesinventering beslutat att registrera. De kategorier som systematiskt eftersöktes var stenåldersboplatser, fångstgropar, järnframställningsplatser, gravanläggningar, fyndplatser för fornsaker, platser med tradition, vallareristningar, äldre husgrunder, äldre vägsträckningar och kavelbroar.

Betydelsebärande fornlämningskategorier såsom övergivna fåbodvallar, gamla kvarnplatser, sågverk och vattendrivna slipar har till exempel inte registrerats systematiskt. Skogsbrukets lämningar såsom flottningsanläggningar, kojgrunder, kolbottnar och kolarkojor har endast undantagsvis registrerats. Att dessa lämningar i stort sett utslutits, beror främst på att de ansetts vara sentida och därför inte omfattats av Kulturminneslagens 2. kapitel angående fornlämningar m.m. Detta har inte en avgörande betydelse för problematiken kring den tidigaste fasta bebyggelsen, men har bäring på frågan om hur skogslandskapet nyttjats i sen tid – det man i dagligt tal brukar tala om som ett kolonisationsskede.

Stenåldersboplatser

– de äldsta spåren av människor

Utmed stränderna vid sjöar och älvar i hela Norrland är tusentals stenåldersboplatser registrerade. Här finns fynd från mesolitikum, som vid Ransjö i Linsells socken (Gräslund 1970, s. 144) och sjön Öjingen i Ängersjö, och sedan fram genom hela forntiden. Det märkliga är att dessa boplatser i många fall använts långt efter bronsålderns slut. Vid Storsjön i Jämtland finns härddar på stenåldersboplatser med dateringar till folkvandringstid (Magnusson 1994, s. 255) och på flera boplatsslägen vid sjöstränder i Norrland har talrika fynd av järnålderskaraktär påträffats (Serning 1960). Stenåldersboplatserna omfattar en extremt lång period i Mellannorrlands historia och verkar ha varit i bruk långt efter Kristi födelse. Bilden förstärks av undersökningar i Norrbotten, där så kallade fångstboplatser påträffas så sent som från 400-talet e. Kr. (Hedman 2003, s. 229, Bergman 1995, s. 74). Efter att man tidigare varit tveksam, kan man idag hävda att de norrländska fångstboplatserna brukats långt efter Kristi födelse och varit boplatser för en jagande och fiskande befolkning. Det är ur denna grupp som Sven Donald Hedman ser en omflyttning till nya boplatsslägen för det man se-

FIGUR 4. De tidigaste spåren efter människor i området är de talrika stenåldersboplatserna. Längs stränderna av de talrika sjöarna finns hundratals stenåldersboplatser. År har landskapet en nästan tidlös karaktär och till stora delar är det detsamma genom årtusenden. Den stora förändringen är granens invandring. Fyndmaterialet pekar mot att man livnärt sig på jakt och fiske. De äldsta stenåldersboplatserna har fynd från 5000-talet f. Kr. Det finns också daterade härdar, som kan sträcka sig in i århundradena e. Kr. Foto Gert Magnusson.

nare tolkar som den samiska kulturen. (Hedman 2003, s. 229).

Fångstgropar

Inom det centrala området i västra Hälsingland och östra Härjedalen förekommer spridda grupper av fångstgropar. I Dalarna återfinns de ända ned till trakterna kring Orsa och i norra Värmland. Fångstgroparnas huvudsakliga utbredningsområde är annars norr om Storsjön i Jämtland, där mer än hälften av landets 30 000 kända fångstgropar har påträffats. Längs älvarna Långan och Härkan dominerar landskapet helt av de stora fångstgropssystemen. I västra Härjedalen finns omfattande fångstgropssystem, som i princip stänger av hela fjälldalar: när fångstgroparna var i bruk kunde man fånga alla älgar som vandrade längs fjälldalarna mellan olika betesområden. Kring Ängersjö by finns ett antal fångstgropar, främst i anslutning till Öjungsvallen, där också flera stenåldersboplatser påträffats.

Fångstgroparna har en mycket lång historia i norra Skandinavien. En fångstgrop dateras genom att man tar organiskt material ur det förnalager, som bevarats under den jordvall som kastats upp runt gropen i samband med att den anlades. Det bästa är att välja t.ex. blad av lingon alternativt blåbär, eller frön, barr eller andra bladresten för

datering, eftersom de har en låg egen ålder. Det är värt att notera att fångstgropar i Ängersjö och Älvros har daterats till första årtusendet f. Kr. Det behöver inte betyda att groparna endast användes under denna period. Det är mycket vanligt att groparna har restaurerats senare och återanvänts. Från Åsele socken i Lappland finns en fångstgrop, som har restaurerats minst fem gånger mellan 3500 f. Kr. och 870 e. Kr. (Sellinge 2001, s. 181). En av de yngsta säkra dateringarna av en samtida fångstgrop i bruk är en beskrivning från Nils Månsson Mandelgrens resa till Jämtland och Härjedalen 1868-69. Mandelgren (Jämten 1978, s. 109) skrev:

Elg eller rengropar sedda inom Hede pastorat – mellan Särfsjön och Storsjön samt mellan Storsjön och Wallbo m flera ställen. När elgen kom uti den kunde den fram ej röra fötterna, som stodo tet tillsammans – utan låg i denna slags klyft inbäddad bland granrisett som utgjort gillritt. Fordom och idag brukas 2 par korsträn med en ås emellan på den åsen sitter knifvar med spetsar var på elgen stupa då han faller i Gropen [...] Uti Wik på dess utmark har man flera sådana uti godt stånd, uti hvilka fångas elgar [...] Elgen har den egenheten att han går alltid samma väg om han ej störes, liksom vissa foglar, att man skulle kunna sätta snaror för honom, liksom för foglarna, så att han hängde sig om ej hornen voro, till hind: han går på myrarna och betar om natten, men ligger stilla om dagen i buskar och hvilar sig, såvida han ej skrämmedes upp (meddelade min ledsagare som var lika som som alla andra här i orten, en passionerad jägare).

FIGUR 5. De vanligaste fornlämningarna i området är fångstgropar för älg. I Jämtlands län finns ca 35 000 kända fångstgropar. Vid ÖjungsvalLEN har en fångstgrop daterats till 1200-talet f. Kr. De äldsta fångstgropsdateringarna vi har i landet är ca 3000 f. Kr. Fångstgroparna anlades ofta i långa system med ett stängsel mellan groparna. Det var alltså en väl organiserad jakt. Foto Gert Magnusson.

Efter Mandelgren finns det inga skildringar av groptjakten på älg och ren, vilket kan förklaras med att denna typ av jakt hade förbjudits i lag 1864. Älgjakten fortsatte därefter främst som bössjakt. Jakt- och fångstkulturen uppvisar en lång oavbruten historia in i vår egen tid och i hela Norrland är som bekant fortfarande älgjakten av mycket stor betydelse.

Insjögravar

En omdiskuterad fornlämningsgrupp i det mellan-norrländska sammanhanget är insjögravarna, som har sin huvudsakliga spridning inom just detta område. De förekommer antingen enstaka och spridda eller i mindre grupper om två till tre stensättningar eller högar. I några få fall är de samlade till gravfält med upp till ett trettiotal gravar. De mest kända och undersökta är Krankmärtenshögen i Storsjö socken och gravarna på Smalnäset i sjön Lossen i Tännäs socken (Ambrosiani et al. 1984). Till dessa platser kan också läggas Huckerholmen i Orrmosjön i Lillhärdals socken (Magnusson 1987, s. 379). Det senare gravfältet består av ett 15-tal runda stensättningar och enligt en folktradi-

tion knuten till holmen var det här som Hucker, son till den tidigare omtalade Härjulf, blev ihjälslagen av sin bror Enfast. Förhållandevis ofta har liknande folktrationer knutits till den här typen av gravar, trots att de många gånger är knappt synliga utan arkeologisk utgrävning.

Vid sjön Havern på gränsen mellan Ytterhogdal och Haverö finns ett flertal insjögravar utmed stränderna. Havern har en direkt anslutning till Lillholmsjön, där några stenåldersboplatser och en insjögrav undersöktes på 1970-talet (Baudou 1978, s. 10 ff.). I graven fanns en kam, ett par järnkrampor, ett huggjärn, en spjutspets och förutom benen av en vuxen människa, också benen av en hund. Graven är daterad till vikingatid. Det finns mer än 300 synliga insjögravar i Mellannorrland med dateringar som spänner från 200-talet f. Kr. och fram till 1200-talet e. Kr. (Sundström 1989, s. 160).

Sedan mitten av 1970-talet har det genom flera undersökningar tillkommit ett tiotal insjögravar, vilka saknar synliga spår ovan mark. Hur många sådana det finns är självfallet oklart, men de förekommer från romersk järnålder och fram till 1200-talet, bl.a. vid Vikarsjön i Hede socken i

FIGUR 6. Till området mest märkliga fornlämningar hör de sk skogsgravarna eller insjögravarna. Det har i den arkeologiska forskningen fått dessa beteckningar på grund av sina typiska lägen vid skogslandets insjöar. Skogsgravar är vanligen runda stensättningar, som anlagts kring de kremerade resterna av en människa och på bälet har de ibland fått med sig något djur. Man har med namnet markerat att de inte ligger i anslutning till någon känd bebyggelse eller jordbruksbygd. De har anlagts under en mycket lång tidsperiod från ca 200 f. Kr. och fram till ca 1000 e. Kr. Ofta finns det folktraditioner knutna till dessa gravar. Foto Gert Magnusson.

Härjedalen (Sundström 1989, s.158). Hit hör också graven vid Drocksjön i Ängersjö socken, där endast människoben, inga djur, kunde identifieras (Sundström, b 1989, s. 21). I direkt anslutning till graven, men utanför stensättningens begränsning, påträffades ett av de största och mest remarkabla fynd av snickar- och smidesredskap från 700-talet e. Kr. som påträffats i Sverige. Här fanns också vapen: svärd och spjut samt ett antal pilspetsar för jakt med pil och båge. Graven och depåfyndet låg direkt på en stenåldersboplats.

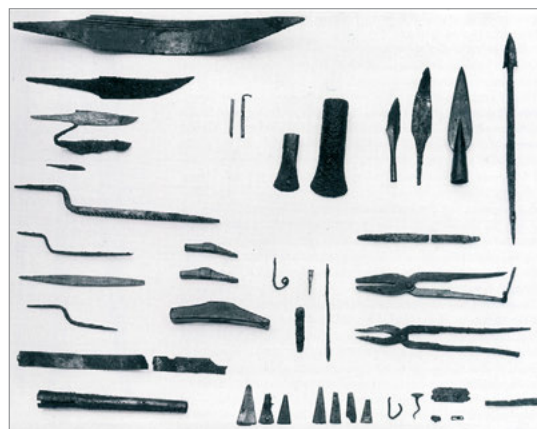
Det är viktigt att notera att det i de äldsta gravarna endast förekommer ben av älg, ren, björn, bäver, kronhjort och storlom. Från och med romersk järnålder förekommer får, get och svin bland de brända benen. Däremot återfinns endast få fynd av nötkreatur i gravarna. Hund förekommer från folkvandringstid (Sundström 1989, s. 166). Brända ben av nötkreatur förekommer inom de mer betydande jordbruksområdena, som t.ex. Storsjöbygden och då i gravar i anslutning till järnålderns jordbruksgårdar (Larje 1989, s. 72). Det

är en anmärkningsvärd skillnad på vilka djur som påträffats bland gravfynden. I de äldsta gravarna förekommer endast vilda djur, medan det från och med romersk järnålder främst förekommer små tamdjur. Detta kan vara en indikation på vilken typ av boskapsskötsel man bedrivit – en betesdrift av små betesdjur väl lämpade för de magra skogsmarkerna. Ren förekommer förvånansvärt sällan, och då endast i västra Härjedalen under järnåldern.

Verktysfynd

I Dalarna och Härjedalen återfinns en märklig fyndgrupp av fornsaker. Det rör sig om hela uppsättningar av smides- och snickarverktyg samt guldsmedsverktyg, bland vilka man kan räkna det ovan nämnda Drocksjöfyndet. Föremålen indikerar en yrkesspecialisering där man har haft behov av och utvecklat specialverktyg. Ofta jämförs och redovisas dessa fynd med vikingatida föremål, av vilka det mest kända är Mästermyrskistan från

FIGUR 7. I skogslandet finns en mycket speciell fyndgrupp av verktygsfynd. Det största fyndet kommer från Drocksjön i Ångersjö och innehåller smidesredskap, snickarverktyg och en del vapen. Med hjälp av vapnen kan man datera fyndet till 700-talet e. Kr. Foto Jämtlands läns museum.

Gotland. Från Ångersjö finns dock det nästan lika rika fyndet från stranden av Drocksjön. Det består av ett svärd, en spjutspets, en spjutspets med mothakar, två pilspetsar, två holkkyxor, fyra hammare, två tänger, två raspar, två filar, sju hyveljärn, en såg, en skedborr, en mejsel, en kil, en syl, en sax, ett bryne, ett rör, en järnten, ett järnband, tre beslag, en krampa, en nit och en spik. Totalt har man gjort sex fynd av detta slag i Härjedalen och ytterligare fem i Dalarna, men inget av dessa är så rikt som Drocksjöfyndet. Samtliga fynd här rör från vendeltid 600-800 e Kr, dvs. är äldre än Mästermyrskistan. Tidigare har man sett dessa som depåfynd, men fyndkontexterna visar att det eventuellt kan röra sig om gravfynd och att de tillhör komplexen kring insjögravarna (Sundström 1989b, s. 21).

Landskapsutnyttjandet speglat av fornlämningarna

Fornlämningarna kännetecknas alltså av ett stort antal fångstboplatser längs stränderna av sjöar och älvar från årtusendena fram till Kristi födelse. Det viktigaste råmaterialet för stenredskapen har varit kvarts, kvartsit, skiffer och i mindre omfattning jaspis och importerad flinta. Till fångstkulturens miljöer hör också fångstgropar och enstaka hållbilder. Fångstgropar förekom under hela järnåldern och medeltiden fram tills de i lag förbjöds 1864. Järnhanteringen hade sin tyngdpunkt under medeltiden, men med rötter ned i järnåldern. En betydande fyndgrupp är de verktyg för främst smeder och snickare, som påträffats inom området. I den östra delen finns bebyggelseindikerande järnåldersgravar i Ljusdal och Järvsö. Övriga järnåldersgravar är insjögravar, dvs. stensättningar eller röseliknande stensättningar belägna på ud-dar eller näs vid älvar och sjöar i skogslandskapet. Tidsmässigt sträcker de sig från ca 200 f. Kr. till vikingatiden. Någon fast bebyggelse har inte kunnat beläggas i anslutning till dessa gravfält. Det råder dock ingen tvekan om att det funnits människor

i dessa skogar sedan äldre stenålder, men frågan är när de blev bofasta och började bryta upp de bygder vi ser här idag.

Skogsbete och åkerbruk speglat i pollenanalyser

Våra barrskogar är normalt sett täta och har ett slutet trädskikt vilket innebär att det finns ganska få mer ljuskrävande växter som trivs där. Genom analyser av polleninnehållet i olika slag av biologiska avlagringar (t.ex. torv och sjösediment) kan man studera hur skogarna sett ut och vilka örter som vuxit på olika platser för hundratals och tusentals år sedan. När andelen trädpollen utgör nästan 100% av alla pollen sägs de representera en sluten skog. Förekomst av t.ex. enbuske, bergssyra, ängssyra samt en ökande andel av gräs och örter, arter som vill ha ljus, tolkas som tecken på att skogen var utsatt för påverkan såsom bete av kor, får och getter. Enbusken och syror betas inte gärna och gynnas därför i konkurrensen med andra arter som är mer ätliga. När det gäller trädarterna kan vi se att den totala andelen träd, i förhållande till arter som representerar mer öppna marker, minskar och ofta ser vi även snabba omkastningar av andelen björk, tall och gran samt att ädla lövträd (hassel, alm, ek och lind) helt försvinner. Förändringarna beror dels på den direkta påverkan av betet och trampet av djur, dels på att människan brände i skogen för att skapa bättre betesförhållanden, dvs. för att öka andelen foderväxter i skogen. Brand har tidigare varit en naturlig återkommande störning i våra skogar (Zackrisson 1977), men återkommer med kortare intervall och påverkar större

arealer när människan börjar bränna (Niklasson & Granström 2000). Människans bränningar ger också bestående artförändringar, på kort och lång sikt, till skillnad från de naturliga.

Marie Emanuelsson (2001) diskuterar i sin avhandling *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region – The use of pollen analysis in interdisciplinary studies* fyra aspekter av resursnyttjandet i utmarken i södra Norrlands skogsland: fäbodväsendet, myrslåtttern, den medeltida agrarkrisen samt förhållandet mellan den agrara produktionen och andra utmarksnäringar såsom kol- och järnproduktion. Skogsbete, fäbodar och gårdar, menar Emanuelsson, etablerades som ett integrerat och väl utvecklat system i södra Norrland redan under perioden romersk järnålder–vendeltid (Jfr Larsson 2003). De egna undersökningar hon anför är bl.a. pollenanalyser från gården Backa, och dess utmarker i norra Värmland (Emanuelsson et al. 2003), analyser från fäboden Skallskog, i centrala Dalarna (Segerström & Emanuelsson 2002), Gammelvallen, en trolig fäbod i Ängersjö (Emanuelsson et al. 2000), fäbodstället Öjingsvallen i Ängersjö (Karlsson & Emanuelsson 2002) samt ett utmarksområde i södra Dalarnas bergslag (Emanuelsson & Segerström 2002). I en särskild artikel, har själva byn Ängersjös jordbrukshistoria i relation till dess fäbodan analyserats (Karlsson et al. manuskript under arbete). I Ängersjö dateras åkerbruk och bete till perioden 100–600 e.Kr.; skogen glesades ut och öppnades. Ökande andel träkolpartiklar tyder på att eld användes för röjningarna, och pollen från korn och råg indikerar odling av säd. Förekomsten av kvävegynnade arter som mållor, nässlor och åkerspärjel tyder på att odlingen skedde på gödslade åkrar. Bete indikeras av att enbusken, ängssyra, bergssyra och kovallarter ökar. Samtidigt visar ökande andel gräs att markerna verkligen öppnades och att skogen glesades ut.

Resultaten från gården Backas utmarker (fem olika lokaler), liksom de från Ängersjös utmarker visar att skogarna utnyttjades för bete redan under järnåldern (Emanuelsson et al. 2003). Vid ett par av lokalerna har även odling av sädesslag skett under denna tid. Först och främst är det dock förändringar av skogarnas trädslagssammansättning samt en ökning av s.k. indikatorarter bland örter och buskar, vilka gynnas av betande djur och en

ljusare, glesare, skog. Detta visar att människan etablerat aktiviteter på platserna (Jfr Behre 1981, Hicks 1985).

Från Ängersjö finns även en arkeologisk tolkning av området genom en studie av Mats Mogren (1996). Han har i en betydande och metodiskt mycket intressant uppsats studerat när den idag befintliga åkermarken i Ängersjö by har tagits upp. Genom en serie grävningar i de åkerterasser, som begränsar merparten av den odlade marken i Ängersjö, har han lyckats etablera en kronologi för hur marken har tagits i anspråk inom byn. Mogren daterar den fasta bebyggelsen i Ängersjö till senast ca 1200 e.Kr. (Mogren 1996), men ser även en föregångsperiod, då Ängersjöskogarna nyttjats för bete sedan folkvandringstid 400–600 e. Kr. Det finns alltså en betydande skillnad mellan hur Mogren och Karlsson et al. tolkar Ängersjös tidigaste historia. De förlägger den fasta bygdens etablering till olika tidpunkter.

Fäbodväsendet

Viktiga frågor om etableringen av bofasta människor rör fäbodväsendet. På många platser i Dalarna, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland har man en lång tradition av att ta boskapen till fäbodarna om sommaren. Kreaturen fick gå på bete i den kringliggande skogen under övervakning av en valljänta och togs sedan in för natten till fäboden för mjölkning. På fäboden fanns förutom ladugård, även hus för övernattnings samt beredning och förvaring av mjölkprodukterna. Bland de centrala frågorna Marie Emanuelsson behandlar i sin avhandling är när och hur ett fäbodväsende kan ha uppkommit och, inte minst, vad en fäbod var. Den allt överskuggande svårigheten är att utifrån pollenanalyserna avgöra huruvida nyttjandet av en plats varit säsongsbetonat eller permanent. Fäboden och skogsbetet måste ses i relation till gården och som en del av ett system där gården och dess fäbodan etablerats som delar av en helhet redan från början (Jfr Larsson 2003). Vid Gammelvallarna i Ängersjö respektive Öjungsvallen har både det arkeologiska (Magnusson 1979) och det vegetationshistoriska materialet tolkats som att platserna utgjort fäbodan (Emanuelsson et al. 2000, Karlsson & Emanuelsson 2002). Den vegetationshistoriska bilden visar att det lokala skogsbetet

vid Gammelvallen i Ängersjö, etablerades redan under yngre järnålder, men att det tidigast under medeltiden även odlades säd på platsen. Vid Öjungsvallen visar vegetationsförändringar under romersk järnålder/vendeltid att skogen på platsen blev glesare och öppnare, dvs. bär troligen spår av bete och att man senare även på Öjungsvallen började odla under vikingatid eller tidig medeltid. Risväxter som ljung samt örter som syror/skräppor, groblad, gråbo, humle/hampa och nässlor är indikatorer på att människan påverkat skogen på något sätt. Ökande mängder kolpartiklar i lagerföljderna antyder att bränder blivit vanligare på platsen. Sammantaget kan detta tolkas som att skogen här påverkats av betande djur och att man bränt för att skapa bättre bete. Vad säger det arkeologiska fyndmaterialet om dessa två platser? Gemensamt för Gammelvallen och Öjungsvallen är att på båda platserna finns liknande fornlämningar; så kallade Ängersjögrunder (se fig. 8). Vid Öjungsvallen har inga utgrävningar gjorts, men man har hittat en fliksko (hästsko) av medeltida typ. Vid Gammelvallen har utgrävningar genomförts. Det var anmärkningsvärt få fynd och kultur-

FIGUR 8. På flera ställen runt Ängersjö finns en speciell fornlämning i form av nedgrävda husgrunder. Vissa har härdar och kan ha varit bostäder. De har motsvarigheter i andra delar av landet och ofta finns det platsnamn knutna till dessa platser som Gammelvallen eller andra fäbodnamn. Dateringen av Gammelvallen i Ängersjö är 1100-talet e. Kr. Foto Gert Magnusson.

lager saknades. I den näraliggande bäcken fanns ett dämme, som kan ha utgjort en del i en anläggning för kylförvaring av mjölk. Fosfatkarteringen av området, som utförts av Anders Götherström visar på en bild med ”fägator” inom vallen. Det har inte varit möjligt att peka ut platsen för even-

FIGUR 9. Öjungsvallen är en välbevarad fäbodvall, som var i bruk in på 1970-talet. I anslutning till dagens fäbodvall finns ett område med ängersjögrunder och vid sjön finns ett stort antal stenåldersboplatser och fångstgropar. Här har man också påträffat medeltida hästskor. Foto Gert Magnusson.

tuella åkrar. Fornlämningsbilden vid Gammelvallen avviker påtagligt från vad man skulle förvänta sig om det varit platsen för en förhistorisk gård.

Jordbruk har förekommit i byn Ängersjö under romersk järnålder/vendeltid, samtidigt som effekterna av skogsbetet kan spåras vid Öjungsvallen och Gammelvallen. Samtidigt som effekterna av betet kan spåras i skogarna visar pollendiagram att jordbruket kan ha etablerats i byn Ängersjö under vikingatid och att detta sedan lämnar avtryck kontinuerligt fram till tidigt 1900-tal varefter en tillbakagång sker (Karlsson et al. manuskript under arbete). Intressant i sammanhanget är att man i själva byn inte kan registrera någon recession under den tidsperiod som vanligen refereras till som den medeltida agrara krisperioden. Det är tillika påtagligt att jordbruket, dvs. odlingen, i byn aldrig får någon större betydelse. Vi kan alltså inte se en fortlöpande ökning av jordbrukets betydelse genom medeltid och modern tid, såsom den avspeglar sig i kustområdena. Samstämmigheten i tid mellan jordbrukets etablering i byn och skogsbetet på utmarkerna tolkas som att jordbruket och skogsbetet faktiskt etablerades som delar i ett system där kreaturen togs ut på skogsbete till fåbodar utanför den egentliga gården. Frågan är då varför man etablerade ett system med fåbodar, ibland på långa avstånd från hemgården eller byn? Var orsaken det ökande behovet av foder för kreaturen, både för sommarbetet och för att komma åt slåttermarker och därmed säkerställa tillgången på vinterfoder? Eller var det ett sätt att ta områden i anspråk och hävda ett revir? Karlsson et al. (manuskript under arbete) menar att de bakomvarande orsakerna finns att söka i det senare och argumenterar för att det knappast kan ha varit frågan om brist på foder.

Projektets resultat i jämförelse med andra källmaterial och studier

Trots att den allmänt förhärskande uppfattningen har varit att södra Norrlands skogsregion koloniserades förhållandevis sent och att uppgifter saknas om järnålderns folk och bebyggelse i området finns det indikationer på en betesdrift med små inslag av jordbruk sedan vikingatiden och även något tidigare. Sedan 1970-talet har flera arkeologiska och vegetationshistoriska studier visat resul-

tat som kan ifrågasätta den äldre beskrivningen av södra Norrlands skogsregion som sent koloniserad av jordbruk och boskapskötsel och främst karakteriserad av en jägarkultur fram till medeltiden. I det följande skall Ängersjöprojektets resultat diskuteras i ljuset av ett antal andra undersökningar och även i en komparation med utvecklingen vid kusten samt Storsjöbygden.

Ingemar Pålsson har i en opublicerad rapport till Ängersjö byalag (1988) diskuterat resultaten av en studie från två lokaler i Ängersjö, Smedjetjärn och Lill-Ängersjön. Hans tolkning är att en första möjlig fas med påverkan av skogsbete kan dateras till yngre bronsålder (Jfr Engelmark 1978 nedan). Arter som en, gråbo, målla, syror och svartkämpar, menar Pålsson, är goda indikatorer på att vegetationen påverkades av t.ex. bränning och bete. Från och med de första århundradena e. Kr. blev påverkan från mänskliga verksamheter allt starkare och från uppskattningsvis vikingatid har man odlat på platsen, dvs. i byn. Dateringarna tillåter ingen stark argumentation för en exaktare tidsbestämning, främst på grund av att tekniken för åldersbestämning med C-14 vid tiden för Pålssons studie inte var så väl utvecklad som idag. Men genom att relatera händelserna till t.ex. granens etablering i regionen kan man få en grov åldersbestämning som ändå får anses tillräckligt väl underbyggd för att vara trovärdig. Resultaten och tolkningen överensstämmer väl med den tolkning Karlsson et al. (manuskript under arbete) presenterat. Den främsta skillnaden mellan de två studierna är att Karlsson et al. har högre precision i såväl dateringar som platsanknytning.

Roger Engelmark (1978) visade med pollenanalyser från Medelpads skogsland att både boskapskötsel och odling förekommit sedan de första århundradena efter Kristus. Den regelbundna förekomsten av örter, gräs och en, menar Engelmark, är tillräcklig för att indikera att betesmarker var kontinuerligt i bruk i närheten av platsen för undersökningarna. Vid ett par av de undersökta lokalerna (Juånäs och Haverövallen) registrerades även pollen från sädeslag som indikation på lokala odlingar. Genomgående noterade han att granens groning och etablering undertryckts under samma period som ogräsen och sädeslagen började förekomma och tolkar detta som en effekt av mänskliga aktiviteter vid och omkring bosätt-

ningarna. Engelmark menar att människan aktivt hindrat granen från att återkolonisera de marker man röjt och tagit i anspråk för odlingar och slätter. Redan under bronsålderns senare del skedde vegetationsförändringar som troligen hörde samman med en mänsklig påverkan för att skapa bättre betesmarker eller slättermarker. Engelmark kunde dock inte påvisa någon odling i inlandet vid den tiden.

I Storsjöområdet har emellertid flera studier genomförts, vilka alla visar ett påtagligt mänskligt inflytande på vegetationsutvecklingen i regionen. Ann-Marie Robertssons (1982, 1992) analyser från Rödön visar både odling och bete från romersk järnålder. På Frösön har två analyser påvisat betesdrift redan under äldre järnålder (Påhlsson 1989, Wallin & Oskarsson 2002). I västra Härjedalen har Jan-Erik Wallin & Kjell Åke Aronsson (1998) visat att skogsbete kan dateras till vikingatid, vilket är i god överensstämmelse med Lars König Königssons (1997) resultat från Vivallen. Königsson vill dock hänföra dessa vegetationsförändringar till samisk kulturpåverkan liknande det som Sheila Hicks (1993) i detalj beskrivit från norra Finland. Königsson har även diskuterat en möjlig äldre kulturfas i övergången stenålder/bronsålder. I Fjällnäs, i västra Härjedalen, kan det tidigaste mänskliga inflytandet möjligen dateras till sen neolitisk tid, men mer påtagligt till romersk järnålder och medeltid (Königsson 1984, 1986).

Henrik von Stedingk & Evert Baudou (2006) argumenterar starkt för hypotesen att skogsbetet utgjorde en generell bas för försörjningen under järnåldern i Mellannorrland. Deras studie som omfattade två lokaler, vid Råinget och Hoting i Ångermanlands skogsregion, visar att en påtaglig påverkan från skogsbete kan dateras redan till århundradena före respektive efter Kristus. Andelen kolpartiklar ökade, vilket de tolkar som att brandfrekvenserna ökade, andelen syror/skräppor, kovall, gråbo samt en ökade och trädsnittet påverkades. Deras slutsats blir, i skenet av såväl osteologiska som andra arkeologiskt relaterade fynd, att inlandets försörjning och ekonomi redan under järnåldern präglades av en flexibilitet och en mångfald som inkluderade såväl småskalig odling, boskapsskötsel som järnframställning, snarare än av en ensidig jägarkultur såsom den ofta beskrivs. Ekonomin och de sociala systemen me-

nar de, innehåller element av ett mer flexibelt och mångskiftande system som går igen i hela södra Norrlands skogsregion.

Hur kan vi förstå den samlade fornlämningsbilden och vegetationsförändringarna?

Det arkeologiska fyndmaterialet visar att det har funnits en kontinuitet av människor och mänskligt resursnyttjande i dessa skogsområden sedan äldre stenåldern. De första människorna vandrade in här, förmodligen i takt med att inlandsisen smälte bort för 10 000 år sedan (Baudou 1992). Landet har fortlöpande tagits i anspråk av människor som på olika sätt utnyttjat naturresurserna under hela den tid som följt efter den senaste istiden. Fornlämningsbilden kännetecknas av att stränderna kring sjöar och älvar kantas av ett stort antal stenåldersboplatser som kan dateras till tiden från inlandsisens avsmältning fram till Kristi födelse (Jfr Baudou 1992, s. 114). Till denna äldre kulturmiljö hör också fångstgropar och enstaka hållbilder. Tidsmässigt sträcker sig fångstgroparna in i järnålder och medeltid fram till att de förbjöds 1864. Sammantaget visar lämningarna att det funnits människor här sedan landet frilades efter den senaste istiden. Men vad krävs för att man ska kalla något för kolonisation? Är det när människor för första gången uppträder i ett område eller är det när människor blir mer bofasta, röjer land för odling eller brukar ett område kontinuerligt för betesdrift?

En svårighet i tolkningen av källmaterialet är att det saknas järnåldersgravar, vilka brukar anses som indikatorer på bebyggelse. När direkta bebyggelselämningar har saknats eller inte kunnat identifieras har arkeologer tolkat förekomsten av gravhögar i anslutning till odlingsbar jord som tecken på bebyggelse. Men i inlandet har inte några gravar från järnåldern påträffats i anslutning till nutida eller tidigare odlad jord. I Ljusnans dalgång förekommer bebyggelseindikerande järnåldersgravar endast i öster, i t.ex. i Ljusdal och Järvsö. I västra Härjedalen återfinns däremot en annan typ av bebyggelse. Den ligger i högfjällsterräng i anslutning till Ljusnans källor och anknyter snarast till norska bebyggelselagen. I fjällbjörkszonen finns här högar som oftast är belägna på sentida

fåbodvallar. Deras anknytning till en betesdrift får anses som sannolik. En sådan miljö med en större samling gravhögar är Hamrafjällets sydsluttning, ett så kallat sydfjäll med en flora som delvis har sin motsvarighet i Alregionen.

Järnåldersgravar finns även på andra platser i inlandet, men då liknar de inte dem vid kusten eller dem centrala järnåldersbygderna. Detta har tolkats som att det inte funnits någon fast bebyggelse vid denna tid. Gravarna i skogslandet förekommer i form av stensättningar eller röseliknande stensättningar belägna på uddar eller näs vid älvar och sjöar, ofta benämnda skogsgravar eller insjögravar (Sundström 1989). Närmare 700 gravar har identifierats och registrerats i Norrland och Dalarna och de är daterade till en period som sträcker sig från ca 200 f. Kr. t.o.m. vikingatiden (Sellinge 1994). Två gravfält som redan nämnts är de vid Krankmårtenhögen och vid Smalnäset i Härjedalen med sina närmare 50 stensättningar (Ambrosiani et al. 1984). Skogsgravarna kan delas in i två olika typer; dels gravar med brända ben av tamdjur tillsammans med människoben och gravgåvor, dels gravar där ben och horn av vilda djur lagts ovanpå gravstenen (von Stedingk & Baudou 2006).

Mest intressant i sammanhanget är att flera av skogsgravarna innehåller ben av får, getter och svin, i något enstaka fall även av nötboskap och häst (Sundström 1989, von Stedingk & Baudou 2006), ibland tillsammans med ben av människor, ibland åtskilt. Det har inte gått att belägga fast jordbruksbebyggelse i anslutning till något av dessa gravfält. Gravarna visar däremot med all önskvärd tydlighet att man haft tillgång till domesticerade djur såsom getter, får och kor som därmed kan dateras till järnåldern (Sundström 1989, s. 166). Trots detta betraktar Sundström detta konsekvent som ett fångstland. Många av gravarna, hävdar han, ligger i områden som inte lämpar sig för odling och anför detta som argument, tillsammans med det faktum att de till sin karaktär väsentligt skiljer sig från högarna. Han menar att de måste representera folkgrupper som levt med en annan grundinriktning i sin ekonomi än jordbruk (Sundström 1989, s. 167).

Frågan är naturligtvis vilka som begravts här och vad gravarna egentligen representerar med avseende på inlandets befolkning. En följdfråga blir

också var de människor som lämnat efter sig dessa gravar har bott. Kanske är dessa frågor omöjliga att besvara, men det står helt klart att gravarna endast representerar en bråkdel av den befolkning som en gång anlagt dem och att anläggningarna haft en alldeles speciell betydelse som heliga platser och/eller platser för rituella ändamål (Ambrosiani et al. 1984, Baudou 1991). De stora gravhögarna vid kusten har alltid ansetts markera makt och ägande, men den betydelsen behöver inte inlandets gravar ha haft.

Som ett kuriosum i sammanhanget kan nämnas att det under fornminnesinventeringen på Lövnäs-vallen i Lillhärdals socken inte påträffades något som kunde tolkas som fasta forn lämningar. Den under 1600-talets rannsakingar utpekade kungshögen underkändes. Den är en naturbildning till vilket man hade knutit myten om att det var här som Härjedalens första innebyggare Härjulfsgård, Sliarosvellir, skulle ha legat. De inventerande arkeologerna trodde inte på den lokala folktraditionen. Då man inte såg några antikvariska hinder, grävde lokalbefolkningen på platsen och påträffade ett av de största senvikingatida och tidigmedeltida fyndmaterial från en boplats vi har från det inre av Mellannorrland. Denna boplats följer en tradition i området om att platser utpekades i folkliga berättelser ännu tusen år senare. De kallas ofta för Hedningagärde eller Hedningavallen eller dylikt och har visat sig innehålla rika fyndmaterial. Ofta är även insjögravarna utpekade i en levande muntlig folktradition.

Verktyg efter främst smeder och snickare utgör en betydande fyndgrupp som påträffats inom området. Drocksjöfyndet från Ängersjö bestod av över 40 olika föremål som låg i anslutning till en järnåldersgrav (Sundström 1989B, s. 21). Det är det största fyndet av verktygssamlingar, men det finns fem likartade fynd från Härjedalen och ytterligare ett antal från Dalarna. Gruppen omfattar både gravfynd och depåfynd, dvs. föremål som av någon anledning har gömts undan och lämnats. I många fall är verktygen mycket välbevarade och utgör fina exempel på smide. Det är en öppen fråga om dessa smidesföremål är tillverkade inom området eller om de representerar kontakter utifrån. Fynden visar dock att det fanns ett tekniskt kunnande i södra Norrlands skogsland, som kanske representerade någon form av specialisering i

FIGUR 10. Av äldre skogs-näringar är det främst blästerbruket eller de s k myrjärnshanteringen, som påverkat skogen. Detta är en av det dussin kända järnframställningsplatser som finns i Ångersjö och ser vi till grannsocknen Älvros kan blästerugnarna räknas i ett 80-tal kända platser. I Härjedalen var blästerbruket så betydande att man hade smidesverktyg i landskapsvapnet redan på 1600-talet. Blästerugnarna i Ångersjö dateras till sen medeltid. Foto Gert Magnusson.

en region som inte bara var befolkad av en gles kringströvande jägarpopulation.

Lågteknisk järnframställning har varit omfattande i regionen. Över 2 000 järnframställningsplatser är kända från Dalarna, Värmland, Härjedalen, Jämtland och Hälsingland. Järnproduktionen hade sin tyngdpunkt under medeltiden, men förekom på många lokaler redan under järnåldern. Järnframställningsplatserna är daterade dels till en äldre horisont med dateringar till vendel- och vikingatid, dels till högmedeltiden då den var fullt utvecklad och spridd över stora delar av området och utgör en betydande del av fornlämningsbilden. Under järnåldern etableras järnhanteringen främst i den nedre delen av Ljusnans dalgång och i Storsjöbygden (Karlsson 1985, Magnusson 1986, s. 227). I Jämtland började järnproduktionen århundradena före Kristi födelse och hade under järnålder fått en så stor omfattning att den gav ett överskott för handel (Magnusson 1986, s. 279). Under yngre romersk järnålder ökade järnproduktionen påtagligt, en första topp nåddes redan under folkvandringstid.

Gränsläggnen mellan Sverige och Norge, vilken i detalj diskuterats av Holm (2003) understryker ytterligare att området redan under yngre järnålder måste ha varit ett viktigt utmarksområde för en befolkning som utnyttjade denna skogsregions naturresurser på olika sätt. Holm menar bl. a. att tätheten i angivelsen av gränsmärken, vilka uppräknades i form av en rågångsramsa, måste betyda att kolonisationen åtminstone på ena sidan gränsen varit långt framskriden redan i början

på 1200-talet samt att den angivna gränsen mellan Jämtland-Härjedalen och Hälsingland måste härröra från denna tid (Holm 2003). Han menar vidare att det existerat socialt formerade territoriella enheter i mellersta Skandinavien redan under yngre järnålder och att det uppenbarligen fanns ett förhållandevis högt exploateringsstryck på utmarkerna nära gränsen.

Även samisk kultur kan ha funnits tidigt i södra Norrlands inland (Zackrisson 1997). Det finns studier som antyder att renskötsel i någon form kan dateras så tidigt som yngre järnålder (Aronsson 1991). Vilken betydelse kan då renen ha haft och på vilket sätt har renbetet påverkat skogarna? Det är svårt att urskilja de momentana effekterna av renbete från andra domesticerade djurs betespåverkan. I grunden är det även då frågan om att skogarnas föryngring och trädplantornas etablering störs och att skogarna kan bli glesare och öppnare. Men det finns flera argument som talar för att det inte har varit renbete som påverkat inlandets skogar i södra Norrland. För det första kan vi konstatera att samtidigt som vi kan börja spåra effekter av bete, kan vi också identifiera spåren av åkerodling, främst pollen av sädeslag men även pollen från ogräsväxter som främst hör samman med gödslade och markbearbetade åkrar. Hit hör växter som brännässlor, skräppor, groblad och svartkämpar. Det sambandet finns inte när det gäller rennomadism eller nomadism överhuvudtaget, utan måste otvetydigt knytas till ett gårdfäbodsystem likt det som Emanuelsson (2001) och Larsson (2003) diskuterar.

FIGUR II. Ingeborg Svensson på Hala driver ut sin kor på skogsbete ännu 1964. Hon skulle göra det ytterligare ett par år, men därefter upphörde den flertusenåriga betesdriften i Ångersjöskogarna. Foto Knut Pålsson.

Slutsatser

Den bild av södra Norrlands äldre historia som projektet för fram och som här har diskuterats i relation till andra undersökningar och empiriskt material, både vegetationshistoriska och arkeologiska fynd, pekar på att det i regionen fanns ett diversifierat resursutnyttjande vari även odling av säd och tamdjurskötsel ingick före medeltiden. De stora skogsområdena präglades av ett extensivt agrart nyttjande, och den dikotomi som tidigare framställts, med en jägarkultur i inlandet och en agrar kultur vid kusten, framstår därmed som en alltför förenklad modell. Jordbruket har dock haft och har än idag en mindre betydande roll i inlandets skogsregion än i de mera kustnära områdena av Mellannorrland.

De människor som rörde sig i skogarna i Mellannorrlands inland förde med sig boskap. Huruvida det främst rörde sig om får och getter eller också omfattade nötboskap är svårare att slå

fast. Boskapen påverkade skogarna direkt genom tramp och bete och indirekt genom att människorna medvetet, för att förbättra betet, eller genom våda, också påverkade hur ofta och på vilka ställen skogsbränder uppstod. Boskapsskötseln verkar ha etablerats samtidigt med sädesodlingen. Detta innebär att systemet med fåbodar och gårdar tycks ha uppstått som en enhet redan under järnåldern. Det var ett sätt att säkra tillgången på foder/vinterfoder, men hade kanske främst betydelse för ett mer långsiktigt ianspråktagande av markområden.

Ulf Segerström, docent i ekologi med inriktning mot skogshistoria. Sedan 1995 verksam vid Skogsfakulteten vid SLU, i Umeå. Arbetar med frågor som rör de Norrländska skogarnas utveckling allt sedan den senaste istiden samt när och på vilket sätt människan genom sitt resursutnyttjande påverkat skogsekosystemen. Särskilt intresse har han

ägnat frågor om hur etableringen av jordbruket, skogsbetet och fåbods systemet samt på vilket sätt den tidiga järnhanteringen påverkat de Norrländska skogarna. Sedan år 2000 även föreståndare för Centrum för Miljövetenskaplig Forskning i Umeå (CMF).

Institutionen för skogens ekologi och skötsel
Skogsfakulteten
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
901 83 Umeå
ulf.segerstrom@svек.slu.se

Gert Magnusson, docent i arkeologi. Disputerade i arkeologi vid Stockholms universitet på en avhandling kring jämtländsk järnhantering. År sedan 2001 verksam som utredare vid Riksantikvarieämbetet med bl a skogsfrågor. Särskilt intresse har han ägnat åt det historiska skogsnyttjandet i södra Norrlands inland och hur detta påverkat dagens landskap och kulturarvsarbete.

Riksantikvarieämbetet
Box 5405 11484 Stockholm
gert.magnusson@raa.se

Käll- och litteraturförteckning

Referenser

- Ahnlund, N. 1948. *Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537*. Stockholm.
- Ambrosiani, B., Iregren, E. & Lahtiperä, P. 1984. *Gravfält i fångstmarken. Undersökningar på Smalnäset och Krankmårtenshögen, Härjedalen*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1984:6. Stockholm.
- Aronsson, K.-Å. 1991. *Forest reindeer herding AD 1–1800*. Archaeology and Environment 10. Umeå.
- Baudou, E. 1978. Archaeological investigations at L. Holmsjön, Medelpad. I: Baudou, E., Engelmark, R., Olsson, I.U. & Renberg, I. *Archaeological and Palaeoecological Studies in Medelpad, N. Sweden. Early Norrland* 11. KVHAA, s. 1–24. Stockholm.
- Baudou, E. 1991. Helgedom, Hus och hög. I: Lagerlöf, A. (Red.) *Gravfältundersökningar och gravarkeologi. Forskning för kulturmiljövård* 3, s. 71–82. Stockholm.
- Baudou, E. 1992. *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*. Wiken. Höganäs.
- Baudou, E. 2002. Arkeologi och ortnamnsforskning. *Namn och bygd*. Vol. 90, s. 6–36.
- Behre, K.-E. 1981. The interpretation of Anthropogenic indicators in pollen diagrams. *Pollen et Spores*. Vol. 2, s. 226–245.
- Bergman, I. 1995. *Från Döudden till Varghalsen*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 7. Umeå
- Ekman, A.-K. 2006. Skuggbyn – under ytan på en avfolkningsby. Om stratifiering, sociala relationer och överlevnad. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 51, s. 67–88.
- Emanuelsson, M. 2001. *Settlement and land-use history in the central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. Acta universitatis Agriculturae Sueciae. Silvestria 223. Umeå.
- Emanuelsson, M. & Segerström, U. 2002. Medieval slash-and-burn cultivation: Strategic or adapted land use in the Swedish mining district? *Environment and History* 8, s. 173–196.
- Emanuelsson, M., Bergquist, U., Segerström, U., Svensson, E. & von Stedingk, H. 2000. Shieling or something else? Iron Age and Medieval forest settlement and land use at Gammelvallen in Ängersjö, central Sweden. *Lund Archaeological Review*. Vol 6, s. 123–138.
- Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Svensson, E. 2003. *Settlement, Shieling and Landscape. The local history of a forest hamlet*. Lund Studies in Medieval Archaeology 32. Lund.
- Engelmark, R. 1978. The comparative vegetational history of inland and coastal sites in Medelpad, N. Sweden, during the Iron Age. I: Baudou, E., Engelmark, R., Olsson, I.U. & Renberg, I. *Archaeological and Palaeoecological Studies in Medelpad, N. Sweden. Early Norrland* 11. KVHAA, s. 25–62. Stockholm.
- Gräslund, B. 1970. En stenåldersboplats vid Nedre Ransjön i Härjedalen. *Jämten*. Östersund.
- Hedman, S.-D. 2003. *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsemönster bland skogssamer 700–1600 AD*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 17. Umeå
- Hicks, S. 1985. Problems and possibilities in correlating historical archaeological and pollen-analytical evidence in a northern boreal environment: an example from Kuusamo, Finland. *Fennoscandia archaeologica* II, s. 51–84.
- Hicks, S. 1993. Pollen evidence of localized impact on the vegetation of northernmost Finland by hunter-gatherers. *Vegetation History and Archaeobotany*. Vol 12, s. 137–144.
- Holm, O. 2003. Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie av rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien. *Colegium Mediaevale: Tverrfaglig tidskrift för middelalderforskning*. Vol. 16.
- Hyenstrand, Å. 1987. Forntid i gränsland. I: Björklund, S. (red.), *Lima och Transtrand. Ur två socknars historia* 2. s. 109–166. Malung.
- Hülphers, A. 1775 och 1777. *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland. Andra och tredje samlingen om Jämtland och Härjedalen*. Westerås.
- Isacson, M. & Persson, B. 1998. Skogen och lagen. Identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930, *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*, Blomberg et al. (red.).
- Jämtlands och Härjedalens diplomatarium I:1 1943. Östersund.
- Karlsson, E. 1985. Järnframställningsplatser i Ljusnans dalgång. *Arkeologisk järnforskning 1980–83. Jernkontorets bergshistoriska utskott, Serie H*. Stockholm
- Karlsson, H. & Emanuelsson, M. 2002. Fåbödväsendets långa

- historia. I: Johansson, E. (red.) *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet 7, s. 123–140. Lund.
- Königsson, L.-K. 1984. Vegetationsgeschichte und Kultureinflüsse in der Landschaftsentwicklung der Südschwedische Gebirge in Härjedalen. *Festschrift Max Welten. Dissertationes Botanicae* 72, s. 177–189.
- Königsson, L.-K. 1986. The Fjellnäs project. Natural and cultural components in landscape formation. I: Königsson, L.-K. (red.) *Nordic late Quaternary biology and ecology. Striae* 24, s. 177–186.
- Königsson, L.-K. 1997. Skogsbete och odling. I: Möten i Gränsland. *Samer och germaner i Mellanskandinavien. Monographs* 4. s. 129–141. Statens historiska museum, Stockholm.
- Lagerlöf, S. 1906. *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Stockholm
- Larje, R. 1989. Analys av benmaterial från skogsgrav. Fornl. Nr 10:1, Nyhem socken Jämtland.
- Larsson, J. 2003. Vad är en fåbod? Ett försök att definiera ett begrepp. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 45, s. 131–142.
- Linné, C. 1732/1977. *Lapplandsresa*. Stockholm.
- Magnusson, G. 1986. *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie Nr 22. Stockholm.
- Magnusson, G. 1989. Medeltida fåbodlämningar i Ångersjö. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd* 2. Fornvårdaren 24. Östersund.
- Magnusson, G. 1994. Gravar med rödockra i skogslandet. *Odlingens landskap och fångstmark*, s. 249–258. Stockholm.
- Mandelgren, N. M. 1978. Brev från en resande konstnär 1868–1869. *Jämten*. Östersund
- Mogren, M. 1996. Dating Ångersjö. Trenching lynchets in quest of the origin and development of a boreal forest village. *Lund archaeological review* 2, s. 87–108.
- Mogren, M. 1998. The village, the forest and the archaeology of Ångersjö. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.) *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in medieval Archaeology 20. Lund.
- Mogren, M. 2000. *Faxeholmen i maktens landskap: en historisk arkeologi*. Lund studies in medieval archaeology 24. Lund.
- Mogren, M. 2008. Riksgränsen. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi 1 nordvästra Skåne*, s. 189–224. Lund.
- Niklasson, M. & Granström, A. 2000. Numbers and sizes of fires: Long-term spatially explicit fire history in a Swedish boreal landscape. *Ecology*. Vol. 81, s. 1484–1499.
- Persson, B. 2005. "Piggen" – om flexibelt företagande i norrländsk skogsbygd. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 50, s. 42–53.
- Robertsson, A.-M. 1982. Kompletterande pollenanalytisk undersökning av en torvmark vid fornlämningsområdet Sund och Tibrandsholm, Jämtland. Rapport. Sveriges Geologiska Undersökning.
- Robertsson, A.-M. 1992. Vikingatida hampodling. *Jämten*. Heimbygdas årsbok, årgång 85 (1991).
- Schmidt, J.-W. 1801. *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen*. Hoffmann. Hamburg.
- Segeström, U. & Emanuelsson, M. 2002. Extensive forest grazing and hay-making on mires – vegetation changes in south-central Sweden due to land use since Medieval times. *Vegetation History and Archaeobotany*. Vol 11, s. 181–190.
- Selinge, K.-G. 1979. *Agrarian settlements and hunting grounds. A study of the prehistoric culture system in a north Swedish river valley*. Theses and papers in North-European Archaeology 8. Stockholm.
- Selinge, K.-G. 1994. Graves and Iron Age settlement. I: Selinge, K.-G. (Special ed.) *Cultural Heritage and Preservation*. National Atlas of Sweden, s. 28–41.
- Selinge, K.-G. 2001. Fångstgrovar i Nämforsens uppland. Tids-spår. Forntidsvärld och gränslöst kulturarv. Margareta Bergvall & Ola Georg (red.), s. 153–186.
- Serning, I. 1960. Övre Norrlands järnålder. Skrifter utgivna av vetenskapliga biblioteket i Umeå 4. Umeå.
- Sporrong, U., Ekstam, U. & Samuelsson, K. 1995. *Svenska Landskap*. Naturvårdsverket. Stockholm.
- Sturlasson, S. 1992. Norska kungasagor 1–3. Ny översättning från isländskan. Stockholm
- Sundström, J. 1989. Järnåldersgravar I fångstlandet. I: Hemmendorff, O. (Red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 1. Stenålder-tidig järnålder*. Fornvårdaren 23. Jämtlands läns museum, s. 155–171.
- Sundström, J. b, 1989. Rika järnfynd från Härjedalen I: Hemmendorff, O. (red.) *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 2. Järnålder-medeltid*. Fornvårdaren 24, s. 21–30. Jämtlands läns museum.
- Stedingk, von, H. & Baudou, E. 2006. Capitalism in central Norrland, Sweden, during the Iron Age. *Current Swedish Archaeology* vol. 14, s. 177–198.
- Wallin, J.-E. & Oskarsson, B. 2002. *Odlingens landskapets framväxt i Storsjöbygden: en miljöhistorisk studie i järnåldersbygd, baserad på pollenanalyser och GIS-baserade kartanalyser*. Östersund.
- Wallin, J.-E. & Aronsson, K.-Å. 1998. Mittåkläppen – markanvändning och vegetationsförändringar under två årtusenden. I: Anttila, S. & Vikman, P.-Å. (red.) *Forskning och förvaltning för hållbar utveckling i landets fjällområden*, s. 183–195. Fjällforskningsinstitutet. Östersund.
- Welinder, S. 2008. *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund.
- Zackrisson, O. 1977. Influence of forest fires on the North Swedish boreal forest. *Oikos*, vol. 29, s. 22–32.
- Zackrisson, I. 1989. Gravfältet på Vivalen. *Arkeologi i fjäll skog och bygd* 2, s. 79–86. Östersund.
- Zackrisson, I. 1997. *Möte i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Stockholm.
- Ågren, M., 1992. *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra dalarna ca 1650–1850*. Studia historica Upsaliensia, Uppsala.
- Ångström, A., Liljequist, G.H. & Wallén, C.C. 1974. *Sveriges klimat*. Stockholm.

Opublicerat material

- Påhlsson, I. 1988. Ångersjö – En pollenanalytisk undersökning. Rapport till Ångersjö byalag.
- Karlsson, H., Emanuelsson, M. & U. Segerström The history of the farm-shieling system in the central Swedish forest region. Manus under arbete, skickas in till tidskriften *Vegetation history & Archaeobotany*.

Life in a forest community. When did the settlement of south Norrland begin?

by *Gert Magnusson & Ulf Segerström*

Summary

The forest country of southern Norrland is commonly supposed, like northern Norrland, to have been more or less uninhabited in prehistoric times and well into modern history. Ever since medieval times, western Hälsingland and Härjedalen have been described as a wasteland. A boundary document of the 1270s recounts a folk tale concerning Härjedalen's first colonist, Herjulf Hornbrytare (‘‘Horn-Breaker’’), who settled in an uninhabited land, founding a settlement in a place called Sliarösvellir. Snorre Sturlason, in his Sagas of the Kings of Norway, painted a similar picture of Olof Haraldsson marching through the borderlands of Jämtland to the Battle of Stiklastad.

The Norrland interior has only sporadic remains in the form of fossilised arable land, burial grounds and tumuli, namely on the coast of Hälsingland and Medelpad and in the Cambro-Silurian region bordering on Storsjön lake in Jämtland. This absence of Iron Age mounds and settlement traces resembling those in the coastal strip and the lack of extensive areas of cultivated land has been construed as a dichotomy in which the agrarian culture of the coastal lands is contrasted with a trapping culture in the forest country of the interior.

This essay is above all concerned with illuminating the background to the genesis of permanent settlement and with discussing, in the light of archaeological and palaeobotanical studies, when and how settlement can have taken place. Another important issue is whether the appearance of permanent settlement was a result of colonisation from the main Iron Age settlements or an internal, local process, with nomads settling down and turning into farmers. How long did the

forest communities here exist and how did they manage to survive? How important were natural resources to the forest communities? How were forest resources utilised, e.g. through haymaking, forest grazing, iron production and charcoaling, and how did this lead to different rights of user? Survival as a hunter-smallholder-jack of all trades called for a high degree of adaptability, a flexibility which, no doubt, was also needed with the advent of forestry and, not least, remains imperative today, given the revolutionary social developments of the past few decades. To what extent has the forest region shaped its population?

The picture presented here and discussed in relation to other studies and other empirical material, including both palaeobotanical and archaeological finds, points to a diversified exploitation of resources in which cereal cultivation and livestock farming were already included before medieval times. People roaming the forests of the interior of central Norrland took livestock with them. It is harder to tell whether this mainly comprised sheep and goats or whether it generally included beef cattle as well. The livestock impacted directly on the forests through their trampling and grazing, and indirectly as a result of human beings burning the forest, either deliberately with a view to pasture improvement or else by accident. Since animal husbandry appears to have become established simultaneously with the cultivation of cereal crops, it is also possible that the system of shielings and farmsteads already came into being in the latter part of the Iron Age as a means of ensuring the supply of fodder/winter feed, but above all, perhaps, for the more long-term exploitation of land areas.

Keywords:

Forest community, Colonisation, Local process, Animal husbandry, Shieling